

Tóth-Varga Violetta, Dúll Andrea

„Akinek a szíve fáj, meggyógyítja ez a táj...”

Érzelemszabályozás a régi¹ pesti kávéházakban analitikus orientáltságú környezetpszichológiai megközelítésben

A környezetpszichológia egyik fontos szemléleti alapja a pszichoanalízis. A tárgyakhoz való viszony, a tárgykötődés (Belk, 1992; Dúll, 2003), a helyvesztés (Fried, 1963, 2000; Brown, Peterson és mtsai, 2005; Dúll, 2015ab) és -kötődés (Low és Altman, 1992; Dúll, 2002), sőt a helyidentitás (Proshansky, 1978; Dúll, 1996) konstruktumai is magukba foglalják a pszichoanalitikus gondolatokat. A pszichoanalízis szemlélete azonban a környezetpszichológia fejlődése (lásd Dúll, 2009) nyomán némileg háttérbe szorult, legalábbis kifejtett, explicit módon nem vagy csak szórványosan érvényesül. Úgy is mondhatjuk, az egyes fogalmakba (ezek közül említettünk fentebb néhányat) természetes módon beleértjük, hogy dinamikus pszichológiai megalapozottságúak, azonban a pszichoanalitikus háttérgondolatok explicit részletes kifejtése nem történik meg. Véleményünk szerint ez egyfajta elakadás a környezetpszichológiai gondolkodásmódban, amin érdemes változtatni. A pszichoanalitikus szemléletmód explicit kifejtése, amelyre később teszünk kísérletet, haszonnal járhat az ember-környezet viszony árnyaltabb megértése szempontjából is, és segítheti a tanácsadói, klinikai terápiás munkát is.

„Körülhordozom a tekintetemet az Oktogon oceánján. Elöttem Mentone derül, jobbkez felől Abbázia virúl, balkéz felől a kék és rózsaszín Sorrento andalog az ő vendégeivel, akiknek a szívük fáj s meggyógyítja ez a táj” – írja Szép Ernő 1913-ban

---

¹ Elsősorban a „fénykor”, a Monarchia idejének kávéházait tárgyaljuk, de a 20. század első felének kávéházi élete is megjelenik a tanulmányban.

(id. Saly, 2005, 78.), intuitív és művészi módon megfogalmazva² a fizikai környezet – legyen az valódi természet vagy annak utánérzéseként épített fizikai környezet – érzelemszabályozó jellegét (vö. Sallay, 2008). A pszichoanalitikusok közül többen, például Bálint Mihály (1959) említi is a fizikai környezetek lehetséges stresszcökkentő szerepét: szerinte az, a társas környezethez hasonlóan, mint biztonságos bázis, hozzájárulhat az egyén jóllétéhez. Az alábbiakban a századfordulós kávéházak³ példáján áttekintjük, miként érvényesek egyes pszichoanalitikus gondolatok a környezetpszichológia gondolatmenetén belül. A tárgyalt teóriák a korai fejlődés jellegzetességei és törvényszerűségei révén bemutatják azokat a különböző tényezőket, melyek – segítve vagy gátolva – végigkísérhetik a gyereket a kezdeti teljes függőségből az érett függetlenség kialakulásáig. A felvázolt elméleti koncepciók eredendően inkább humán jelentésűek (pl. a tárgy fogalma is inkább fontos embert jelöl, vö. Düll, 2003), tanulmányunkban ennek fizikai környezetre való transzformálhatóságát mutatjuk be a helykötődés (vö. Düll, 2002) és az elsődleges anyához való kötődés párhuzamos jelentésrétegeit érzékeltetve. A helykötődésen keresztül a szociofizikai környezetek érzelemreguláló szerepét, szabályozó működésmódjának kereteit mutatjuk be. A 19-20. század fordulójának legendás budapesti kávéházait mintának tekintjük afféle „jó környezetnek”, melyen keresztül a helykötődés és érzelemszabályozás környezeti tényezőit szemléltetjük dinamikus nézőpontból. Számos szépirodalmi példát is említünk, hiszen a pszichoanalízis budapesti iskolája és a 20. század elejei magyar irodalom összefonódását több tanulmány és kötet is bemutatja (pl. Vajda, 2005; Valachi, 2008). Krúdy Gyula álmoskönyvének megszületése például erősen kötődik a Royal kávéházhoz, mivel Ferenczi Sándor révén itt ismerkedett meg Freud tanaival. Karinthy pszichoanalitikus írásait, melyet Hárs (2013) rendezett köteté, ugyancsak Ferenczivel való kapcsolatának köszönhetjük, de Csáth Géza irodalmi és pszichoanalitikus munkássága is hatott a Nyugat íróira. Füst Milán amellet, hogy több írása is pszichoanalitikus ihletettséggű, kifejezetten pszichológiai tárgyú témákat is fejteget például a házasságról Ignotusszal és Kosztolányival egyetemben (1926), vagy az öngyilkosságról (1921), illetve a pszichoanalízis irodalomra gyakorolt hatásáról is (1956, ld. Hárs, 2008).

Az identitás és a helyek

² Talán Tóth Árpád 1912-es *Prológ* című versétől sem függetlenül.

³ Egy korábbi munkánkban (Varga és Düll, 2001) a századfordulós kávéházak környezetpszichológiai dinamikáját, ambivalenciáit elemeztük.

Az önazonosság kialakulása és formálódása szempontjából több környezet is kiemelkedő fontosságú lehet, de – általános környezetpszichológiai szempontból – mind közül a „ház”, az otthon (Dúll, 1995) bír a legnagyobb jelentőséggel.

Freud (1900/1985) az emberi test és a személyiség jelképét látta a házban. „Szerinte a környezet (saját ház, épületek, helyszínek, tájak) az álmokban gyakran a test vagy a testrészek szimbóluma: az álombeli kapu például gyakran a testnyílásokat, az oszlopok jellemzően a lábakat és a vízvezeték-hálózat a vizeleti rendszert szimbolizálja” (Dúll, 2017, 48.). A pszichoterápiában a házat gyakran elemzik pszichodinamikai szempontból (Németh, 1995).

Freud megállt az egyén határainál, pedig érdemes tovább menni az „építészet tudattalan dimenziói tanulmányozásának folytatásában” (Bollas, 1998, 32.) is. Jung (1957) igen érzékletesen írja le, hogy bollingeni háza (tornya) építésének egyes fázisai mely élethelyzeteinek, személyiségfejlődési stációinak a megfelelői, maga a ház tehát az ő megvilágításában szelfjének tükré. Am híres „Én házam”-álmát⁴ elemezve a kollektív tudattalan fogalmához jutott el:

„Álmom [...] láthatóan visszanyúlt egészen a kultúrtörténet, az egymást követő tudati rétegek alapjaiig. Mintegy az emberi lélek struktúradiagramját ábrázolta, vagyis egy mindenképpen *személytelen* jellegű előfeltételt. [...] Először sejtettem meg belőle a személyes psziché *a priori* kollektív voltát [...]. Csak később, sokszoros tapasztalat és megbízhatóbb tudás alapján ismertem föl a funkcionálási módokat, mint ösztönformákat, mint archetípusokat.” (Jung, 1957, 200. – kiemelések az eredetiben)

Cooper (1972) szerint az otthon az én szimbóluma, így az otthon el- és

---

⁴ Jung így írja le a híres álmot (1909-ben álmodta): „Egy számomra ismeretlen, kétszintes házban tartózkodom. Az »én házam«-ban. Éspedig a felső emeleten, egyfajta nappaliban, ahol szép rokokó stílusú bútorok álltak. A falakon értékes régi képek függtek. Csodálkoztam, hogy ez az én házam, és azt gondoltam, nem is rossz. Am ekkor eszembe jutott, hogy még egyáltalán nem tudom, hogy milyen az alsó szint. Lementem a lépcsőn és a földszintre jutottam. Ott minden sokkal régebbi volt, és megállapítottam, hogy a háznak ez a része nagyjából XV. vagy XVI. századi lehetett. Berendezése középkori, a padozat égetett téglá. Mindent valami szürke homály borított. Egyik szobából a másikba mentem, és azt gondoltam: most aztán teljesen át kell kutatnom az egész házat! Súlyos ajtóhoz érkeztem, kinyitottam. Mögötte kőlépcsőt fedeztem föl, a pincébe vezetett. Lementem és egy szép boltíves, ódon helyiségbe jutottam. Megvizsgáltam a falakat, és fölfedeztem, hogy a közönséges falazókövek mögött égetett-tégla-réteg van; a malter égetett-tégla-törmelékét tartalmazott. Erről ráismertem a falak római kori eredetére. Érdeklődésemet ez immár hallatlanul felcsigázta. Megvizsgáltam a kőlapokból álló padozatot is. Az egyik kőlapban egy karikát találtam. Amikor felfelé húztam, a kőlap kimozdult a helyéről és alatta újabb lépcső bukkant előm. Keskeny kőlépcső vezetett a mélységbe. A lépcsőfokokon leereszkedve egy alacsony sziklaüregbe jutottam. Talaját vastag por fedte, csontok és törött edények hevertek benne, mint valami ősi primitív kultúra maradványai. Fölfedeztem két nyilvánvalóan nagyon régi, töredezett emberi koponyát. Aztán felébredtem” (Jung, 1957, 197-198.).

berendezése, személyre szabása (perszonalizációja) jól tükrözi használója személyes és szociális identitását (vö. Sadalla, Vershure és Burroughs, 1987). A háztulajdonosok többsége szerint a háza/lakása megfelelően kifejezi saját személyiségét, tehát önkifejezési forma (Dúll, 1995). De jól bemutatja a benne élő család életét, működésmódját, esetleges patológiáit is, melyet egyes családterapeuták célzottan is használnak. Evészavarban szenvedő páciensek esetében például a családlátogatás a családterápia része lehet: a lakás, a tapasztalatok szerint fontos információkkal szolgál a személyes határokról, családi szerepekről, hiszen azok gyakran kézzelfoghatóan, fizikailag is leképeződnek és összefüggenek a pszichológiailag jelentős tér, az otthon a használatával (Túry, Dúll és Wildmann, 2006). Hasonló eredményekre jutott egy környezetpszichológiai kvalitatív kutatás gerincfájdalommal élő betegek családjában (Sallay, 2014).

A környezetpszichológia szemlélete tranzakcionális (vö. Dúll, 2009): nemcsak a személyi jellemzők határozzák meg az otthonaink, épületeink jellegét, hanem a kapcsolat kölcsönös, a hatás oda-vissza is megfigyelhető. Az üres és a berendezett tér egyaránt visszahat használójára,⁵ amennyiben maga a tér és benne a tárgyak (Baudrillard, 1984/1987) bizonyos hangulatokat, érzéseket kiváltanak, vagy éppen egyes viselkedési és megnyilvánulási formákat elősegítenek, másokat ellehetetlenítenek, gátolnak. A tranzakció azt jelenti, hogy a személy és környezete egymás nélkül nem értelmezhető (Szokolszky és Dúll, 2006). Tehát a lakás például nemcsak „beszél” lakóiról, hanem befolyásolja, változtatja is lakói és használói értékrendjét, életmódját, érintkezési formáit.

Ha tehát az egyén személyiségét (énjét/szelfjét) vagy egy családot kifejez az otthona, a lakás, a ház, amiben él, amit felépített, átépített vagy éppen csak be-, esetleg átrendezett, akkor nagyobb közösségeket, például egy város társadalmát, éppúgy jellemzik azok a sajtóságos épületek s a benne található jellegzetes intézmények, melyek az adott korszak karakterisztikumai, és széles rétegek, közösségek fontos, gyakran látogatott helyei. Kiváltképp akkor, ha ezek otthonpótló helyként, második otthonként (vö. Varga és Dúll, 2001) funkcionálnak. Márpedig a 19-20. század fordulójának Budapestjén a kávéház jellegzetesen ilyen intézmény volt. Ekkorra tehető ugyanis a kávéházi kultúra abszolút fénykora, hiszen több mint 500 kávéház⁶

---

⁵ A személy és környezete közötti tranzakciót gyakran idézett mondásában találóan és közérthetően fogalmazta meg Churchill: „Megépítjük, megformáljuk az épületeinket és aztán ők megformálnak minket” (idézi Dúll, 1995, 354.).

⁶ 1896-ban 591 kávéházzal és 409 kávémérőszobával szólnak feljegyzések (Saly, 2005).

működött és virágzott. Kosztolányi Dezső is úgy tartotta, hogy kora Budapestjének alapvető jellegzetessége, meghatározója és jellemzője a kávéházi élet, olyannyira, hogy a pesti ember identitása szerves részeként említi⁷ (Varga és Düll, 2001). S miként az otthonok is tükröznek és formálnak, a kávéházak ugyanígy tanúskodtak a kor emberéről, s egyben befolyásolták, alakították, esetleg változtatták is őket, s tekintettel a nagy tömegeket befogadó jellegére, ez erőteljesen rányomta bélyegét a kor társadalmára⁸ is. A kávéház a kor egyik fontos identitáskifejező szociofizikai (Düll, 2009) környezete: a „magyar polgári értelmiség számára a közéleti részvétel, a közéletbe való bevonulás jelentette a jogi emancipáció politikai beteljesedését, a nemzeti identifikációt. Minden közéletivé vált Budapesten, a tudomány s a művészetek is, s ennek a közéletiségnek a színterei, az egyesületek, szerkesztőségek, kávéházak. Különösen ez utóbbiak hűen tükrözték a fő célkitűzést, azaz a polgári ízlés és szabadság nevelését, a szociális bajok és egyenlőtlenségek kizárását (Hanák, 1986). Így a kávéház olyan helynek, fizikai környezetnek minősült, mely egyfajta sajátos identitással ruházta fel vendégét (Varga, 2000).

Az egykori kávéház ugyanúgy beszél(t) használóiról, a vendégeiről, mint a város (lásd Düll, 2014a), „szövege” ugyancsak olvasható, értelmezhető, de ritkán tudatosítjuk, mint általában a minket körülvevő környezeteket. Miképp az egykori és jelenlegi városok, s a városokat tagoló épületek és terek értelmezhetők a bennük élt vagy élő emberek „pszichoarcheológiája” szempontjából (Erős, 2004), úgy az egyén s a társadalom is interpretálható az általa megálmodott, tervezett, épített, ill. gyakran látogatott és rendszeresen használt, kedvelt terei, környezetei révén.

A helykötődés

Azt a földrajzi teret, ahol az emberek élnek, azokat a tereket, melyeket gyakran használnak, helyként (place), vagyis megélt térként tapasztalják meg (Canter, 1977). A tér részévé válik az embernek és kialakul egy olyan, elsősorban érzelmi helyélmény, mely tartós érzelmi kötődést eredményez (Düll, 2009). A helykötődés (lásd Düll,

---

⁷ Ezt támasztja alá a közismert korabeli szlogen is: ha egy állam megveti a lábát egy új gyarmaton, a német elsősorban iskolát, az angol templomot, a francia színházat épít. Ha lenne valahol magyar gyarmat, ott mindenekelőtt kávéház épülne (Gundel és Harmath, 1979).

⁸A közhiedelemmel ellentétben az iparosság középrétegétől felfelé minden rendű és rangú ember járt kávéházba, nem csak a jómódúak és a bohém művésztársaság (Saly, 2003).

2002) fogalma nem csak földrajzi lokációkra értendő, hiszen városokra, emlékekre, tárgyakra egyaránt vonatkozhat, s mindenre, ami az adott hellyel kapcsolatos, vagy annak tartozéka. Pastalan (1970) szerint a használt terekkel kapcsolatban lélektani azonosulás zajlik le, ami a hely és az ottani dolgok tulajdonlásának érzésében fejeződik ki. Így válnak a helyek és az azokhoz tartozó tárgyak a használó identitásának részeivé (Dúll, 1996). A környezetpszichológiában a 80-as évek óta elfogadott az az elképzelés, hogy a helyek és azok fizikai tulajdonságai helyidentitásként identitás-alstruktúrába szerveződve (Proshansky, Fabian és Kaminoff, 1983) részt vesznek a személyes és a kollektív identitás alakulásában. Eszerint a szelf szubjektív érzését nemcsak az egyén más emberekkel való kapcsolatai határozzák meg, hanem az életét nap, mint nap strukturáló a különböző fizikai környezetekhez való viszonya is. A tárgyak, ahogy rejtett pszichikus folyamatokat testesítenek meg, illetve ahogy tulajdonosuk presztízsét vagy egyéb jellemzőit is jól láthatóvá⁹ teszik, az egyén differenciálódásának eszközei is lehetnek, azaz hozzájárulnak azon tulajdonságok kialakulásához, melyek másoktól megkülönböztetik az egyént, megmutatják egyedi tulajdonságait. Ugyanakkor bizonyos esetekben a tárgyak egy közös csoporthoz tartozást, közös származást, eredetet vagy életstílust is képviselhetnek, vagyis egyfajta közösséget, társas környezettel való egységet is jelölhet (Csíkszentmihályi és Halton, 2011).

Azt már sok elméletalkotó felismerte, hogy milyen nagy szerepe van a szelfalkotási folyamatban a gyereket körülvevő (fontos) személyeknek, de fontos látni, hogy az őt körülvevő tárgyak hatása is alapvető lehet. A csecsemőnek kezdetben még igen kevés információja van a szelfjéről. Az erős ingereket érzékeli, az éhséget, a fájdalmat, az örömet. Saját testrészeit jórészt véletlen cselekvések segítik felfedezni, melyek megmutatják a szelfjét másoktól elválasztó határt, pl. végtagjainak kapálózása révén megmozdítja az ágya körüli játékokat. A szelf főként a szándékokra adott környezeti válaszok révén alakul, a környezet befolyásolására tett kísérletekre adott visszajelzésekből épül (Seligman, 1975 – id. Csíkszentmihályi és Halton, 2011). Ha a baba azt éli meg, hogy vágyai nyomán befolyásolni képes a környezetet, pl. meg tudja fogni, érinteni az ágyában messzebb lévő játékot, akkor megéli, hogy szelfjének befolyásoló ereje van a környezetre nézve. Ugyanakkor a tranzakcionális szemlélet

---

⁹ A környezeti kommunikáció (Dúll, 2014b) korántsem jelenti azt, hogy a környezet egyértelmű üzeneteket küld például a felhasználó szociabilitásáról stb. és a szemlélő ezeket az üzeneteket egyértelműen dekódolja, megfejti. A pszichológiai értelemben jelentős környezetek észlelése és megértése a személypercepcióhoz hasonló folyamatokat jelent (lásd pl. Locasso, 1992).

jegyében fontos, hogy a vágyak nem függetlenek a környezet tárgyaitól, azok alakja, felhívó jellege gondolatokat, szükségleteket ébreszthet. „Minden egyes pillantás, amelyet egy számomra érdekes tárgyra vetek, megadja magát egy villanásnyi álmodozásnak [...]. Freud ezeket pszichés intenzitásoknak nevezte. [...] a gondolatébresztő tárgyak által keltett ábrándok a lelki életünk fontos vonását alkotják. [...] Mindenkinek »öltekeznie« kell gondolatébresztő tárgyakkal. [...] így találkozik egymással az a tudattalanunk, amely az épített dolgok anyagi birodalmában működnek, és az, amelyik minden egyes ént szervez” (Bollas, 1998/2004. 19-20). A gyerekeket körülvevő tárgyak hatása tehát markáns ebben a folyamatban, ugyanis a tárgyak is információval látnak el bennünket, arról, hogy kik vagyunk, azáltal, hogy közvetítik szándékainkat (vö. Szokolszky, 2004). A különböző tárgyak különböző üzeneteket közvetítenek a szelfről, pl. egy játékbaba, ami gondoskodási műveletet hív elő a vele játszó gyerekből, azt közvetíti saját maga és mások számára, hogy gondoskodó. Egy játékpuska viszont azt közvetíti, hogy le tud(na) löni vele embereket. A mindennapi használati tárgyak úgyszintén a szelfről adnak információt (Csíkszentmihályi és Halton, 2011).

Azoknak a tárgyaknak a fontossága, melyeket az élet első éveiben valamilyen aktivitásra használnak a gyerekek, arra utal, hogy nagy szükségük van a cselekvések internalizálására és szelfjük határainak mozgásos kontrollal való meghatározására. Csíkszentmihályiék (2011) kutatásából tudjuk, hogy maguk a gyerekek is, számukra különleges, fontos otthoni dologként valamilyen cselekvési tárgyat neveznek meg, melyek valamilyen fizikai manipulációt igényelnek. (Az életkor előrehaladtával, felnőtt és időskorban ez a választott tárgy már egyre inkább szemlélődést igénylő, kiváltó része az otthonnak.)

A hely, melyhez érzelmileg kötődünk lehetőséget ad a cselekvési kontrollra, megélhető ott a kreativitás és a hozzáértés-élménye (Low és Altman, 1992; Düll, 1998). A kreativitás kutatása során több beszámoló, leírás is a fizikai környezet jelentős szerepére, gondolatainkat és érzelmeinket befolyásoló voltára világít rá. A kínai bölcsek, a hindu brahminok vagy akár a keresztény szerzetesek is csodásabbnál csodásabb természeti körülmények között elmélkedtek, de azért a kapcsolat természetszerűleg nem ilyen egyszerű és ok-okozati. Vélhetőleg a „felkészült elme” valóban nagyobb valószínűséggel fedez fel újabb összefüggéseket egy gyönyörködtető környezetben, de önmagában a környezet szépsége természetesen nem elegendő. Leginkább az számít inspiráló közegnek, ha az ember úgy tudja a közvetlen

környezetét, napirendjét, mindennapi tevékenységeit alakítani, hogy közben harmóniában legyen vele. Ezt könnyebb előnyös környezeti feltételek között megtenni, de nem kizárt hátrányos feltételek mellett sem létrehozni egyfajta harmóniát. Ha az a hely, ahol élünk, dolgozunk, tükrözi szükségleteinket, ízlésünket, ha harmonikus, tartalmas környezetet teremtünk térben és időben, segít kreatívabbá válni (Csíkszentmihályi, 2008). Egy egybecseng Bollas (1993) azon elképzelésével, melyet az esztétikai élmény kapcsán fejteget: véleménye szerint az esztétikai élmény valójában a befogadón múlik, akkor él át valódi, élvezetes élményt, ha az valamiképp „tartalmazza” az ő témáját és mondanivalóját, vagyis az én tartalma a környezet által formálódik és transzformálódik (lásd még Papp, 2005). Ez a gondolatsor pedig egyenesen a potenciális tér fogalmáig vezet bennünket (melynek kifejtésére a későbbiekben kerül sor), hiszen Winnicott (1971) megfogalmazásában ez egy olyan közbülső tapasztalati helyzet, ahol a személy belső élete találkozik a külvilág realitásával.

A helyidentitás azonban nem csupán a helyhez fűződő érzéseket, kötődést jelenti. Legalább olyan fontos összetevői a hellyel kapcsolatos kogníciók is, ami alatt nemcsak kognitív tartalmak, hanem emlékek, értékek, affektusok (pl. vágyak), és viselkedésminták is értendők. E kogníciók a „környezeti múltból” származnak, amely környezetpszichológiai szempontból azoknak a helyeknek és a rájuk vonatkozó pszichológiai viszonyulásoknak a tranzakcionális összessége, melyek a személy biológiai, pszichés vagy kulturális szükségleteinek kielégülését szolgálták (Düll, 1996; Williams, 2002; Sallay, 2014). Cutchin (1996. id. Williams, 2002) felfogásában a helyidentitás is része annak a fejlődési folyamatnak, melyben markáns szerepe van a biztonság, a szabadságnak, az identitásérzésnek. Az ember pszichológiai jóllétében tehát fontos szerepe lehet a helyidentitás alakulásának. Tudnunk kell fenntartani az énídentitás részeként egy (de még inkább több) pozitív helyidentitást (Düll, 1996), ami az egész élet folyamán épülő/alakuló személy-környezet illeszkedés kialakulásának részfolyamata. Az otthon – általában – erre jó terep, hiszen többnyire tudatos választás és formálás következtében alakul ki, így jó esély van a személy-környezet összeillésre (Düll, 1995). A dinamikus megközelítés jegyében a személy külvilággal való kapcsolata a belső világának kivetüléseként fogható fel (Manzo, 2003), így a helyidentitás kialakulása a hely fizikai minősége, a személyek jellemzői és a helyhez fűződő viszonyuk kölcsönhatásának függvénye. Ebben a felfogásban a hely se nem

objektív, se nem szubjektív, mégis egyszerre mindkettő (Williams, 2002. id. Sallay, 2014).

A 19-20. század fordulóján az otthonhoz gyakorta nem kötődött pozitív helyidentitás (erről később bővebben), s ennek szerepét (is) töltötték be sokszor a kávéházak¹⁰ (Varga és Dúll, 2001). Ahhoz, hogy a kávéházakhoz való kötődést és pozitív helyidentitást nyújtó voltát megértsük, fontos azt is figyelembe venni, hogy ez a kapcsolat (s minden egyéb ember-környezet kapcsolat is) a korábban említett kölcsönhatásban, tranzakcióban jött létre, melyben a fizikai környezet és annak használója egyaránt aktívan részt vett, s egymásra kölcsönösen hatást gyakoroltak (ld. Dúll, 2009).

A helyidentításban nem csak egyéni folyamatok és tényezők játszanak szerepet, hanem kulturális és társadalmi viszonyok is determinálják. Riley (1992) geográfiai, földrajzi alapokra hivatkozva írja, hogy a helykötődés kulturálisan megalapozott, noha nyilván rendelkezik biológiai és tapasztalati bázissal. Low és Altman (1992) szerint a helyhez kötődés egy szimbolikus kapcsolat, amit az emberek hoznak létre úgy, hogy kulturálisan formált érzelmi jelentéseket alakítanak ki az adott térre.

A helyek szerepe az érzelemszabályozásban

A helykötődés kialakulásában az egyéni folyamatok szintjén nagy szerepe van az érzelemreguláció lehetőségének. Azaz inkább kialakul a kötődés egy olyan környezettel kapcsolatban, ami képes az érzelmek szabályozását elősegíteni.

Az érzelemszabályozás szerves részét képezi mindennapi életünknek. Hozzájárul társas kapcsolataink sikeres fenntartásához és általános jóllétünkhöz. Gross (1998) definíciójában az érzelemszabályozás egy olyan folyamatra vonatkozik, amely során az egyén befolyásolja, milyen érzelmei legyenek, mikor legyenek azok, és hogyan tapasztalja meg és fejezze ki azokat. Bár Gross (1998) elsődlegesen személyen belüli folyamatnak tartja az érzelmek szabályozását, elismeri más szerzők azon álláspontját, miszerint az érzelemszabályozás személyközi kapcsolatokban történik. Az

---

¹⁰ Általában egy budapesti lakosnak több törzskávéháza is volt, mert máshová járt szórakozni, megint máshová a napi ügyeket, munkával kapcsolatos dolgokat megbeszélni, s esetleg ugyancsak más kávéházban tudott a saját származási csoportjával találkozni. Ennek megfelelően, minden egyes törzshely más aspektussal járult hozzá a helyidentitás alakulásához, fenntartásához.

érzelemszabályozás interperszonális eredetét, elsősorban az anya-gyermek kapcsolatban gyökerező kialakulását a kötődéselmélet is hangsúlyozza. Fontos jellemzője a szabályozási folyamatoknak a tudatosság fokának kérdése. Gross (1998) az érzelemszabályozási folyamatok tudatostól tudattalanig tartó spektrumáról beszél. Bowlby (1969) a tudattalan belső munkamodellek (azaz saját magunk és a szignifikáns mások kapcsolati reprezentációja) relatív fontosságát hangsúlyozta a személyközi kapcsolatok és az érzelmek, indulatok kezelésének alakulásában. A felnőtt kötődési interjú elméleti megalapozása (George, Kaplan és Main, 1984) a társas kapcsolatok mellett az emlékek szerveződését is tudattalan stratégiákra vezeti vissza (Láng, 2009).

Mindazonáltal az érzelemszabályozás kutatása addig nem tért ki az egyén fizikai környezetének elemeire, míg a nyolcvanas évekbeli környezetpszichológiai szemléletében zajló kutatások nem hívták fel erre a hangsúlyt. A környezeti önszabályozás hipotézise (Silbereisen és Noack, 1986; magyarul áttekinti Sallay, 2008) szerint a folytonosan változó világhoz való alkalmazkodást szolgáló önszabályozó és érzelemreguláló folyamatok többszörös rendszerekben valósulnak meg, melyek közül a mentális, fizikai, és társas stratégiák mellett a negyedik módozatot a környezeti stratégiák képezik. E környezeti stratégiák alapját a helyekkel folytatott interakciók és a helyekkel kapcsolatos gondolatok, érzések képezik (Korpela, Hartig és Mitsui, 2001) olyannyira, hogy a pszichológiai és egészségügyi tanácsadásban a „kedvenc helyek” receptjét javasolják, mely az önszabályozás révén az egyén jóllétére is kedvezően hat (Sallay, 2008). Korábbi tanulmányunk (Varga és Düll, 2001) alapján, amelyben környezetpszichológiai szempontból elemeztük a századfordulós kávéházakat, megöllegezhetjük, hogy ezek az intézmények is működhettek környezeti érzelemreguláló helyként. Az alábbi sorok szerzője – noha csaknem egy évszázaddal a fenti kutatások előtt – intuitív alapon is ilyen tanácsokkal látta el olvasóit:

„Tele vagy gondokkal – írta Peter Altenberg (1918, 186.) –, [...] – menj kávéházba! A barátnőd nem ér rá, akár a legelfogadhatóbb indokkal – menj kávéházba! [...] Szürke hivatalnok vagy, noha orvos akartál lenni – menj kávéházba! [...] Lélekben az öngyilkosság előtt állsz – menj kávéházba! [...] Már sehhol nincs hiteled – menj kávéházba!” Magyarai (2001, 2.) kiegészítésében „a kávéház elegáns hely, márványsztalokkal, tonett székekkel, itt rend van a külső rendtelenséggel szemben, mely rendben el lehet hinni, hogy tulajdonképp nem is olyan rossz nekünk, ami persze nem igaz, de miért jöttünk volna be, ha nem azért, hogy ezt, ha csupán pár percre is,

elhiggyük? Megnézzük a lapokat, próbáljuk elhiteni magunkkal, hogy amiről írnak, az a kinti világban történik”. Füst Milán (1956) a következőket írja arról, hogy miért járnak kávéházba az emberek: „Mi van odahaza? Gondok, gondok, számlák és gyereksírás, s ha belépek a kávéházba, a fénybe, a zsongásba, minden eloszlik. Itt egy kis nyugalom van legalább. Iszom a feketémet, rágyújtok egy szivarra, s tűnődöm. Megvallom őszintén, ez az egyetlen hely, ahol nem vagyok végérvényesen boldogtalan...” (uo. 137. o.).

Környezetpszichológus kutatók (Russell és Snodgrass, 1987) az érzelmek és a fizikai környezetek közötti összefüggést kutatva rámutattak, hogy a hangulat jelentősen befolyásolja azt, hogy milyen környezetet keres fel az ember, vagy éppen hagy ott azért, hogy egy másikat részesítsen előnyben, és (ami pszichológiailag érdekesebb) bizonyos helyszínek megváltoztathatják kedélyünket, lelkiállapotunkat. Azaz, léteznek olyan környezetek – legyenek akár természetiek, vagy építettek –, melyek képesek az érzelmeket szabályozni, a hangulatot befolyásolni. Ez a környezeti érzelmreguláció (ld. Sallay, 2008; Düll, Paksi és Demetrovics, 2009), amely a szociális és fizikai környezettel való interakció során alakul ki, s egyfajta coping tevékenységként értelmezhető. Az egyes helyekhez fűződő pozitív affektusok és kogníciók segítik az érzelmek szabályozását (Korpela, 2003), elősegítik az elégedettség-érzés kialakulását (Bigne, Andreu és Gnoth, 2004), ami által a rossz hangulat jellemzően javul, vagy pozitívvá változik. Ez az érzelemszabályozó mechanizmus, amikor negatív események után az ember felkeres egy bizonyos helyet azért, hogy érzelmi állapota javuljon (Korpela, 2003, Korpela, Hartig és mtsai, 2001), lehet tudatos vagy automatikus is. A kávéházakról szóló korabeli beszámolók is erről tanúskodnak: sokan használták tudatosan vagy nem tudatosan a kávéházakat hangulatuk javítása céljából. Hammit (2000) kutatásai szerint a rosszkedvű felnőttek leginkább olyan helyeket keresnek, ahol egyedül tudnak lenni, ahol lehetőség nyílik arra, hogy emocionálisan eltávolodhassanak a lehangoló tényezőktől, ahol a környezet lehetővé teszi a gondolkodást, az elmélyülést, s a környezet elősegíti a kreatív ötletek, gondolatok megjelenését. Ez a kutatások (pl. Hammit, 2000; Korpela és Ylén, 2007) tanúsága szerint gyakran városi természeti környezet (pl. park) szokott lenni, de esetünkben a kávéház, noha nem természeti környezet, mégis meg tudott felelni ezeknek a kritériumoknak. Ennek oka leginkább a kávéház dinamikájában (Varga és Düll, 2001) keresendő: egyrészt nagyon is társas hely, mégis kínált lehetőséget az

egyedüllétre, a többiek tevékenységeinek szemlélésére.¹¹ Hasonló érzelmereguláló közeget tudott biztosítani a múlt század emberének, mint amelyet például egy park – vagy egy pláza (Düll, Paksi és Demetrovics, 2009 – jelenthet manapság: lehetett szeparálódni, a tömegben észrevétlennek maradni és befelé figyelni, vagy akár dolgozni. Tehát lehetőség nyílt a szociális környezettel való interakció szabályozására, kontrollálására, s ezzel egyfajta privát tér megteremtésére (Willems és Campbell, 1976). Szellemisége révén pedig szavatolta az újításra, a kreativitásra való nyitottságot.

Kaplan és Kaplan (1989) figyelem-helyreállítási elmélete (*Attention Restoration Theory* – ART) szerint a kedvenc helyek a figyelmi folyamatokat tudják optimalizálni, ami önmagában érzelemszabályozó jelleggel bír. Kutatásaik alapján a kedvenc helyeknek olyan tulajdonságokkal kell rendelkezni (lásd részletesen Düll, Paksi, és Demetrovics, 2009), mint a *távollét*, azaz valódi vagy pszichológiai távolságot nyújtson a hétköznapi rutincselekvésektől és a megszokott társas közegetől. Itt nem elsősorban a valódi fizikai távolságon van a hangsúly, ugyanakkor a környezet fizikai ingerei segítik a nagyobb pszichológiai eltávolodást is. A pihentető hely *gyönyörködtető* funkciója azért segíti a kikapcsolódást, mert szellemi megerőltetés nélkül köti le a figyelmet. A *kiterjedtség* egyrészt azért segít, mert minél nagyobb a tér, annál inkább explorációra hív és sok felfedeznivalót ígér, de mégis koherens egészként érzékelhető. Végül fontos kíváncsi az *illeszkedés* ténye a környezet jellemzői és a személy szándékai között, ami a fentebb említett személy-környezet összeillésre utal. A *távollét*, az elragadtatás, a kiterjedés és az összeillés nem pusztán magát a fizikai környezetet jellemzi, s nem is kizárólag a személyről szól, hanem az ember és környezete közötti tranzakcionális kapcsolatot jellemzi (ld. Düll, 1996, 2006). Ebből adódóan a regeneráció, a kikapcsolódás hatása leginkább azon múlik, hogy az egyén miképp érzékeli a környezetét. Ugyanakkor a percepciót is több tényező befolyásolhatja, például az egyén korábbi élményei, hasonló környezetben szerzett tapasztalatai (Korpela, Hartig és Mtsai, 2001), az idő, amit eltöltött azon a helyen, illetve a hellyel való találkozás ismétlődése. Az élmény minősége annak is függvénye, hogy a személy mennyire bír környezeti kompetenciával az adott hely fölött (Gulwaldi, 2006).

---

¹¹ Ma a kávéházak párhuzama ebből a szempontból a pláza – a többiek tevékenységének nem bevonódó szemlélése a plázák kedveltségének egyik környezetpszichológiai alapfolyamata (Düll, Demetrovics, és Mtsai, 2006; Düll és Demetrovics, 2009; Düll, Paksi és Demetrovics, 2009).

A századforduló kávéházai mint „jó környezetek”

Tanulmányunk második felében a századforduló pesti kávéházainak példáján áttekintjük, miként érhetőek tetten egyes pszichoanalitikus elméletek a fent vázolt környezetpszichológia gondolatmenetén belül, vagyis kísérletet teszünk arra, hogy egyes analitikus elméleti koncepciók fizikai környezetre való illesztését megfogalmazzuk. Ehhez a korabeli budapesti kávéházakat hívjuk segítségül, mert, mint azt már korábban említettük, „jó környezet”, ezért mintának tekintjük, melyen keresztül a kötődés és az érzelemszabályozás környezeti tényezőit vizsgáljuk dinamikus nézőpontból.

A 19-20. század fordulójának budapesti kávéházai, azok szociofizikai terei, tereinek jelentése helyidentitást adó voltának, érzelemszabályozó képességének mentén egy jelképrendszerre fűzhető fel. A két leggyakoribb szimbólum, keret, ami összefogja a kávéházi jelenségeket és történéseket az *otthon* és a *társaság* lesznek, azaz a privát szféra és a nyilvánosság¹². Ez a megállapítás, bár első megközelítésben szemmel láthatóan ellentéteket rejt magában¹³, de paradox módon az egyik legfontosabb vonzerejévé is vált a századfordulós kávéházaknak: a minduntalan visszaköszönő ellentétek dialektikája (Varga, 2000; Varga és Dúll, 2001). Mindez nem véletlen, hiszen a modern nagyváros kutatása során alapvető ellentétpárként jelenik meg „köz” és „magán” dichotómiája, mely alapvető rendezőelve a szociális tér különböző formáinak (Gyáni, 1990).

A korabeli kávéház egyrészt otthon-szimbólum volt, az otthonossághoz szervesen kapcsolódva, mégis más, többletjelentést tartalmazva egyben anyai funkciókat betöltő térként is értelmezhető, illetve akár terápiás térként is interpretálható. Mindez csak látszólag mond ellent a társasági teret betöltő szerepének, hiszen a különböző funkciók szerves egységbe rendeződnek az alábbiak szerint.

A kávéház mint „otthon”

„Kávéház, te vagy a hazám, s immár egyetlen otthonom.” (Ladányi Mihály)

---

¹² A szociabilitás közéletből való kiszorulása révén megváltozott a társasági élet, a köz- és magánterület éles kettéválása, egymástól való elszigetelődése volt megfigyelhető.

¹³ A téma bővebb kifejtését ld. Varga és Dúll (2001).

A kávéház az egyetlen vendéglátóipari egység (bár egyik, ha nem legfontosabb titka alighanem éppen abban rejlett, hogy legfeljebb vendéglátónak volt nevezhető, de ipari egységnek semmiképpen nem), melynek nevében szerepel a ház. A ház, melyben otthon érezheti magát az ember. A gyerekek bújócska játékában is a „Ház” a védelem, a biztonság helye, ahol nem érhet bántódás (Hermann, 1943). A ház, ami a biztonság és megkapaszkodás szimbóluma, elengedhetetlen feltétele az otthonosság érzésének. A korszak kávéháza otthonpótló helyet, egyfajta biztonságos bázist kínált a szó képletes értelmében, de olykor egészen konkrétan is.¹⁴ Mint arra korábbi tanulmányunkban (Varga és Düll, 2001) már utaltunk, a kor polgári lakáskultúráját ismerve a kávéház, mint második otthon, vagy biztonságos bázis, szinte szükséglet volt, hiszen egyfelől a szegénység (szűkös, hűvös, hideg lakótér), másfelől a reprezentálás, a hűvös dekorativitás jellemezte gyakorta az otthonokat, ami a kényelem és a funkció rovására ment (Gyáni, 1997; Kóbor, 1999). Ehhez képest a kávéház vendégmarasztalóan kényelmes és otthonos, elegáns vagy legalább előkelőséget imitáló, kellemesen meleg és jól megvilágított, személyes és a vendég iránt mégis tiszteletet sugárzó, társaságra és magányos (vagy éppen társas) elkülönülésre is alkalmat adó hely volt. A kávéházban tulajdonképpen minden vendég egy nagyvonalúan meghosszabbított lakószobára lelt, olyanra, amelyet a saját erejéből nem engedhetett volna meg magának, de ahol társas életet is élhetett (Droste, 1996). A lakások szűkös terük és diszfunkcionalitásuk miatt nemcsak kellemes és otthonos körülmények biztosítására nem voltak alkalmas, hanem sok tekintetben depresszív környezetet eredményeztek. Gondoljunk csak a századforduló lakáskultúráját meghatározó gazdagon faragott nagy és zömök bútorokra, vagy a keskeny ablakokon lógó súlyos drapériákra, melyek zsúfoltságot, kényelmetlenséget és sötétséget, homályos lakótereket eredményeztek, melyhez a korabeli gázégő és petróleum is hozzájárult. A hatalmas belmagasságú polgári lakások javarészt kifűthetetlenek voltak, így télen a hűvös, hideg szobák sem járultak hozzá a lakóik kellemes közérzetéhez. A jómódú polgárság nagy alapterületű, hatalmas lakásaiban pedig a privát lakóterek révén gyakran a családtagok elmagányosodása volt megfigyelhető, hiszen mindenki visszahúzódhatott a külön szobájába (Hanák, 1997). Mindezeket a lakás gondokat megoldotta helyettük a kávéház, mely mindenkor szellemi és olykor bizony valóságos otthon is volt (Gyáni,

---

¹⁴ Bowlby (1969) fogalmazta meg, hogy a kötődési személy egyfajta *biztonságos bázisként* szolgál a háttérben, akire akkor van szükség, ha veszélyt érzél, ekkor beindul a kötődési rendszer és a környezet felkutatása leállítódik, s visszatér az anyához, a biztonságos bázishoz. Amikor viszont a gyerek biztonságban érzi magát, akkor aktívan keresi az új ingereket. Bowlby kutatásai alapján tehát a kötődés és az exploráció szoros kapcsolatban állnak egymással (Hámori, 2015).

1996; Zeke, 2003).

Mit takar még a biztonságos bázison túl az otthonosságra törekvés? Faragó (2005) szerint az ismerőség-élmény keresését és megteremtését. Az ismerőset, az otthonihoz hasonlót, de nem feltétlenül ugyanolyat.

A korszak polgári enteriőrjét az aránytalan, súlyos bútorok, az esetlen, nehézkes formaalakítás, az agyonzsúfolt berendezés, s a fény nélküli terek jellemezték, melyek nem hordozták a szabad mozgás, a nyitottság, a kívüliség elérhetőségének gondolatát. Saját kávéház-elemzésünkhöz (Varga és Dúll, 2001) hasonlóan, Faragó (2005) megközelítésében is megjelenik a dialektika, mert szerinte minden bensőségesség alapja a tágasság, mégpedig a zárt tágasság. „Olyan zártság, melyben nyitott struktúrák vannak. Egy belső térnek, ahhoz, hogy a bezártság érzését kiiktassa, hordoznia kell az átjárhatóságot, a kívüliség gondolatát, a külső lehetséges narratíváját, pl. ablak, tükör vagy falon függő kép segítségével” (i.m., 6.). Ezt a zárt tágasságot kitűnően képviselték a kávéházak, hiszen úgy tudtak védett helyként, menedékként, második otthonként funkcionálni, hogy közben kapujuk nyitva állt mindenki előtt. A szó fizikai értelmében is ablakai nyitottak voltak az utcára, ebből (is) adódott, hogy egyfajta átmenetet képeztek a nyilvánosság és a magánélet zárt tere között (Varga és Dúll, 2001). Ám nemcsak a majdnem mindig nyitott ablakokkal felelt meg a zárt tágasság teóriájának, tükrökkel is bőségesen beborították a falakat. Emellett az idegen, távoli tájak is „jelen voltak” gyakorta bennük, hiszen mindenki számára hozzáférhető sajtótermékeik egy részét külföldi lapok tették ki, ezzel is közelebb hozva, sőt a kávéház falain belülre csempészve a nagyvilágot. S ha a kávéházak neveit szemléljük, ez is hasonlóról árulkodik: Pest több kávéháza már nevében is a távolit, s ezzel együtt az elvagyódást jelképezte (Droste, 1996). A nevek – New York, Japán, Abbázia, Palermo, Philadelphia, Miramare¹⁵ – azt üzenték: ha ide betér az ember, messze kerülhet a mindennapok pesti és magyar valóságától, hiszen új világba vetődött. Egy szenvedélyes, lehetőségekkel teli új világgal hitegették az ide betérőt, aminek fenntartásáról az épület külseje és belső berendezése egyaránt gondoskodott. Ez a jellemző egyébként megfelel dualizmus-kori Budapest jellegzetességének, miszerint csillapíthatatlan utolérési komplexustól hajtva igyekezett beérni gazdagabb és szerencsésebb sorsú társvárosait (Hanák, 1984), így legalább az elnevezésekben

---

¹⁵ A legkevésbé sem tekinthető általános európai jellegzetességnek a névválasztás, hiszen például a bécsi kávéházak zöme óvatos és konzervatív nevet viselt: Burg, Alt Wien, Imperial (Droste, 1996). Az egykori kávéháznevek részletes (funkcionális-szemantikai) vizsgálatának eredményeiről Havas (2002) tanulmányából tájékozódhatunk.

„felzárkózott” hozzájuk.¹⁶

A nyitottság kritériumának a szó átvitt értelmében is eleget tettek a kávéházak: nyitva állt kapujuk minden rendű és rangú ember előtt, s befogadóak voltak az új eszmék, újító, forradalmi gondolatok számára is, akár társadalmi, politikai vagy művészeti szinten. Ezzel szemben az otthonok sokkal inkább zártak voltak, a közélet és magánélet szférájának kettéválásával, ami kifejezetten a 19. század végének terméke. Így hát az otthon falai lezártak a külvilág előtt, legfeljebb a szalonba engedtek be valamennyit a külvilágból.

Azért is tudott a kávéház jó otthonként működni, mert miként az ideális lakókörnyezetek, úgy a kávéházak is lehetővé tették egyrészt a társas interakciókat, ugyanakkor megengedték, sőt biztosították a magánszféra bizonyos mértékű fenntartását is. Noha teljesen elszigetelődni és mások számára teljesen láthatatlanná válni nem lehetett, de lehetséges volt elkülönülni egy félreeső zugban, magányosan üldögélni, esetleg dolgozni egy asztalnál, vagy oldalsó kanapéra félrehúzódni¹⁷ s a személyzetet ellátni azzal az instrukcióval, hogy senki ne zavarhassa őket. Tulajdonképpen *egyedül lenni* lehetett, *mások jelenlétében*, mely egybevág Winnicott (1958) paradoxonnak tűnő állításával, mely jelenség eredményeképpen a másokhoz kapcsolódás képessége kialakul. Elképzelése szerint a valódi szelf csak egy nem intruzív másik jelenlétében alakulhat ki, aki nem akasztja meg az egyénben önmaga megtapasztalásának folyamatát. Tehát a szelf természetes fejlődése akkor történhet meg, ha a gondozó nem erőlteti rá magát feleslegesen a gyermekre. Ez történt egy jó kávéházban is, biztosítottak egy-egy félreeső zugot, ha kellett munkára, ha kellett egyedüllétre, és a pincérek diszkréciója is ezt szavatolta. Sose tolakodtak, kedvesek és visszahúzódóak voltak.

Környezetpszichológiai kutatások révén tudjuk, hogy a gondozott fizikai

---

¹⁶ Hasonló jelenségnek lehetünk tanúi manapság, ha az újonnan épült és épülő lakóparkok neveit tanulmányozzuk. „A beruházók nagy része úgy gondolja, hogy a lakópark státusza leginkább az imázson múlik. [...] Az első és legegyszerűbb, ha az utca vagy a kerület nevét adják a lakóparknak: Tündéerkert Lakópark, Lepke Lakókert, Királylakai Villakert, Király Udvar, Madarász Apartman. A második, ha ismerős történelmi személyiséggel kívánják párhuzamba állítani [...]: Cézár Ház, Kleopátra Ház, Sissy Lakópark. A harmadik, amikor egy konkrét országra, tájegységre, ismert helyre utal a név, arra, amelynek hangulatát felidézni szeretnék [...]: Római Kert, Toscana Kert, Centrál Park. A negyedik esetben a beruházó külföldi nevet választott, amely előkelőséget, egyediséget sugall, [...] hiszen a ›hol laksz‹ kérdésre válaszul megadott Bellevue Residence jobban hangzik, mint egy kevésbé egzotikus név. Az utóbbi néhány évben az idegen hangzású nevek – melyet sokan nem is tudnak kiejteni – elárasztották a piacot: Golden Grape Residence, Sun Palace, Forest Hill Natura, Cordia Terrace, Bellevue Residence, Silverside Apartmanház, Riverside, Royal Residence, Mill Lofts, Magna Casa, La Siesta.” (Csizmady, 2008, 193–194.).

¹⁷ Akárcsak – ahogy fentebb említettük – a mai bevásárlóközpontokban (Düll, Paksi és Demetrovics, 2009).

környezetekre az ember hajlamos jobban vigyázni, míg az elhanyagolt helyek kevésbé váltják ki a környezetet használóból a gondoskodást, a törődést, az odafigyelést (Dúll, 2009). Tehát amellet, hogy a jól karbantartott, gondozott (szocio)fizikai környezetekre jobban vigyázunk, jobb benyomást is keltenek, jobb érzést, élményt vált ki az ott tartózkodás is, tehát a közérzetet pozitívan befolyásolja.

Ahogy az anyának is fenn kell tartania saját jó közérzetét, hogy feszültségszabályozóként működhessen (Fonagy és Target, 2005), a jó környezet, esetünkben a kávéház is jó közérzetet tart fenn és teremt, mert mindig előkelő és elegáns, kényelmes és diszkrét, barátságos és emberközel: ezzel szabályozza a betérő vendégek hangulatát. Mindez azért is tekinthető érvényesnek, mert mind a késői, mind a korai környezeti hatásoknak formatív szerepe szerepük van a szelf fejlődésében (Khan, 1963 id. Fonagy és Target, 2005).

Ha az otthon fogalommal dolgozunk, gondolatainkban, amint az fentebb is látszik, szervesen hozzákapcsolódik az anya is, aki az otthon melegét őrzi vagy éppen hagyja kihűlni.

A kávéház mint „anya”

„Szeretem ezt a jó semmit, ölelj magadba, anyás fészek-melegedbe,
útálom ezt a híg semmit, csak így, csak ülni, kávéház, pocsék öledbe...”

(Fenyő László)

A kávéházak, mint második otthonok, s mint minden igényt kielégítő, kiszolgáló, a hozzá betérőnek teljes körű szolgáltatást biztosítani akaró otthonpótló helyek egyfajta női, anyai szerepet töltöttek be: a pszichoanalízis szerint otthonunk szimbolikus anya, mely ugyanúgy lehet jó vagy nyomasztó, kényelmes, biztonságos és gondatlan, közönyös, magától eltaszító, mint a valódi anya (Bettelheim, 1979). Az anya jó és rossz aspektusának elkülönített megjelenésével gyakran találkozhatunk a mesék édesanya-mostohaanya, jótündér-boszorkány ábrázolásában (Sáfrán, 1996). A tárgykapcsolat-elmélet szerint a hasítás az egyik legfontosabb lélektani mechanizmus, ami által a szelf és a fontos tárgy ellentmondásos elemei aktívan szétválasztódnak (Kernberg, 1990): az ellentétes belső tartalmak tudatosak maradnak ugyan, de térben

és időben elkülönülnek és nem hatnak egymásra (Mahler, Pine és Bergman, 1975). Tehát az ellentétes minőségű introjekciókat és identifikációkat az én távol tartja magától, melynek oka a legkoraibb fejlődési fázisokban egyszerűen az, hogy az én még nem rendelkezik integratív képességekkel. Később pedig már elhárító mechanizmusként kerül felhasználásra azért, hogy megelőzze a szorongás általánossá válását, és megvédje az én magvát úgy, hogy pozitív introjekciókkal veszi körül azt. A hasítás tehát alapvetően a gyerekek és a súlyosan sérült felnőttek sajátossága, ám Kernberg (1990) leírja, hogy egészséges, jól működő felnőtt egyéneknél, illetve csoportokban is gyakran megfigyelhető ez a primitív lélektani folyamat. Ezért is találhatunk olyan sok hasításszerű jelenséget a vallási életben, művészetben, szórakoztatóiparban, és sokak számára ilyen hasítás jelentkezett vizsgált korszakunk „otthonai” között is. Egyrészt magán a kávéházon belül is, mely imádott és felmagasztalt, anyás fészek-meleg, máskor pedig „megvetett, bomlasztó és idegen botránykő” (Zsolt, 1937). Más megvilágításban a valódi és a kávéházi (második) otthon is felfoghatók egyfajta hasított anyaképnek. Esetünkben az otthon ruházható fel a negatív tulajdonságokkal, mint kítaszító, nem marasztaló, hideg és rideg jellemzőkkel leírható rossz anya, szemben a kávéházak meleg, védett, gondoskodó, befogadó és tartóztató, minden igényt kielégítő világával, ami a jó anya jelképe (Varga és Düll, 2001). Nézzük, milyen volt ez a „jó anya”!

Egyrészt *befogadó, marasztaló, körülölelő*: a kényelmes és vendégmarasztaló, társasági beszélgetéseknek is kellemes környezetet biztosító enteriőr és bútorozás jellemezte. Lényeges szempont volt, hogy mindez egyben esztétikai élményt is jelentsen, minden réteg, a gazdagabbak számára is, ezért a kávéházak termei gyakran fényűző palotatermeket, előkelő szalonokat utánoztak.

Ugyanakkor az *ölelésből kilátni is enged*. E célt szolgálták a sok fényt beengedő, óriási kirakat méretű üvegablakok, amiket tilos volt függönnyel befedni, hiszen azzal a külvilágtól vágták volna el a benti világot (Sánta, 1996). Az ablak önmagában is a külvilággal való kapcsolatot jelképezi. Az óriási üvegablakok kettős üzenettel rendelkeztek: a látást és láttatást szolgálták.

Gondoskodó anyaként kiszolgált, rendelkezésre állt. A személyzet törődött leginkább azzal, hogy a vendég valóban megbecsültnek érezze magát, sokkal inkább, mint a kinti világban. „Ha az ember két napig a kávéházba jár, a főpincér már a nevét is tudja, a pártállását is sejti. Emberismerők és mindig jóakaratók, [...] mindegyik egy-egy lélekbúvár, aki a vesékben olvas [...]. Egy húsz év után újra betérő vendégnek

minden szó nélkül ugyanazt az újságot, s kávécsészét hozza, amit fiatalkorában megszokott” (Kosztolányi, 1914, 4).¹⁸

Ez a diszkrét gondoskodás, a távol maradvány figyelés, a környezet és a személyzet kényeztető, kiszolgáló volta, a vendégek jóllétére és kielégítettségére való állandó törekvés, mely nem tolakodó, nem feltűnő, csak észrevétlen állandóan jelenlévő. Éppen úgy, mint az anyai holding funkció, mely alátámasztást, totális környezeti gondoskodást foglal magába, melyben egy folyamatos, megbízható anyai gondoskodás van jelen, s melynek eredményeként kiépülhet a létezés folytonossága, s megtörténhet az individuummá válás (Winnicott, 1960, 1963). Ez magában foglalja a babát érő zavaró környezeti hatásoktól való védelmet, a 24 órás gondozási rutint, kiegészítve azzal a figyelemmel és alkalmazkodással, ami tekintettel van a csecsemő fizikai és pszichológiai fejlődésével, növekedésével együtt járó változásokra (Khan, Davis és Davis, 1974)

Ételt adott, még ha nem is mindig a legjobb minőségűt: Gábor Andor (1958) írja, hogy „nincs az a tömeglakás, amiben köbméterszám szerint kevesebb levegő jutna egy emberre, mint a kávéházban. De éppen ez a kevés levegő kell a társadalomnak. [...] ha csakugyan kávé inná otthon s nem gálicköves petróleumot, gyomorbetegségei támadnának. Ha nem egy forintot fizetne egy szelet sonkáért, hanem húsz krajcárnyi sonkával egyszer jóllakhatnék saját négy fala közt: elpusztulna” (i.m. 189). Tehát csak a „jó anyától” kapott étel elfogadható, csak azzal érdemes, vagy lehet azonosítani, a rossz anyától származó étel mérgező (Sáfrán, 1996), de legalábbis könnyen „gyomorbetegségei” támadnának az embernek...

Sarkalatos pont az étkezés, mert: „Minden kellemes viszonyulás ősi gyökere az evés, az etetés, hiszen a szoptató anya saját testét adja oda síró gyermekének, hogy megnyugodjon” (Forgács és Németh, 1996. 668). Valamint a jókedvű falatozás minden keserűségre gyógyír, alapvető védelmet jelent annak, akinek van módja enni (uo.). Mindemellett az ember evés által beveszi a külvilág egy darabját, megemészti, s ezáltal belsővé teszi. Az evés tulajdonképpen azonosulás, mely során a kinti tapasztalatok és élmények beépülnek, belülré kerülnek, s megváltoztathatják az ember

---

¹⁸ Reisz Gyula, a New York kávéház híres fizetőpincére, amikor törzsvendégeinek kölcsönt vagy hitelt adott, hihetetlen módon elegánsan tette, mert a szó szoros értelmében fizetett vendégei helyett. Egy-két forintot kóstáló vacsora után, melyet a mélyen tisztelt vendég momentán épp nem tudott kifizetni, úgy tett, mintha tíz forintból adott volna vissza, így a kedves vendég egyúttal kölcsönt is kapott a hitel mellé. Hallatlan nagylelkűsége persze megtérült, a hitelt mindig busásan illett visszaadni, s meg is gazdagodott belőle. Mert a „a differenciát fizette, ami az illúziónk meg a sorsunk közt volt és ami a keresetünk meg a könnyelműségünk közt, és azt a differenciát, amit ő érzett a becsünk és a megbecsültetésünk között” (Saly, 2005, 43.).

személyiségét (Sáfrán, 1996), hatást gyakorolva ezáltal az identitására. Nem beszélve az együtt evés jelentőségéről (Forgács, 1991; Forgács, Túry és Németh, 1996), ami szövetséget jelent, mert egyformák lesznek azáltal, hogy ugyanaz az étel vagy ital kerül a gyomrukba. Frazer (1965) szerint ugyanannak az ételnek az elfogyasztása záloga a jó magatartásnak, biztosítéka annak, hogy nem fognak bajt okozni egymásnak, mivel fizikailag egyesíti őket a gyomrukban lévő közös táplálék.¹⁹

„*Játszani is engedd!*” Engedett is, nagyon is sokat és sokfélét. Lehetett dominózni, sakkozni, kártyázni és biliárdozni (Sánta, 1996), de tombolt a halandzsa, a kecskerím, az eszperente, a képrejtvény, no és főként a vicc, minden formában és mennyiségben (Saly, 2005). Tehát a kávéház a játék tereként is funkcionált. Hoppál (1990) szerint a játék a valóság szimbóluma, hiszen a valóság sajátos, kreatív utánczata. Ámde nem a valóság! A felnőttkor játéka nem egyszer a visszafordulás, a tagadó valóság helyettesítés megnyilvánulásai. Tehát a játék is erősítette a kávéházak valóság elkendőzésére, illetve egy új, falakon belüli valóság létrehozására irányuló funkcióját. Más vélemények (Hárs, 2005) szerint is a játék nem a komolyság, hanem sokkal inkább a valóság ellentéte. Ezáltal is egyfajta köztes tér a kávéház, ahol a realitás keretezte falak között uralkodó szerep jutott a játéknak, a fantáziának.

A tükrös termek márványasztalai közt szájról szájra vándorló vicc pedig – Freud értelmezésében – az elfojtás, önironia és szabadság műfaja volt (Ungvári, 2004). A viccek lényege – éppúgy, mint az álmoké – a sűrítés, eltolás, egy dolog ellentétével való reprezentálása. A vicc egyik lényege az a készség, hogy egymástól merőben eltérő dolgokban hasonlóságokat, tehát valami rejtett hasonlóságot fedezünk fel (Freud, 1905). Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy miként a viccek esetében nagy szerepet játszanak az ellentétek, illetve ezek integrálhatósága, amint arra már többször utaltunk, ugyanúgy egyik kulcsmomentum volt ez a kávéházak esetében is. Fónagy (1970) pedig arra világít rá, hogy a humor (és a költőiség) a nyelvben olyan ősi, archaikus torzításokkal él, amelyekkel csökkenteni képes lelki feszültségek cselekvésben való levezetését (Nemes, 1998).

De a kávéház sem csak jó anyaként aposztrofálható, megjelenik egy léha, csapodár, kikapós arca is. A rossz anya aspektusával akkor találkozhatunk, amikor a kasszírőre vagy az éjszakai pillangókra és egyéb ledér teremtetésekre gondolunk, mert

---

¹⁹ Ugyanez a gondolatmenet olvasható Szabó Magda (2005) *Für Elise* c. regényében is, amikor a gimnazista András Anna külföldre távozása előtt búcsúzásképp beleharap az örök rivális Dódi tányéron felejtett linzerkarikájába, majd szó nélkül elrohan. Mindketten tudják, milyen sokat jelent ez, bocsánatkérést, szövetséget, szeretetet, hiszen vallása egyértelműen tiltja a lánynak, hogy más ételéből, italából fogyasszon.

nekik is helyt adott a kávéház intézménye.²⁰

Az otthonosság kérdéskörénél maradva, az anyafunkciók vizsgálata után nem kell messzire tekintenünk a következő jelkép boncolgatásakor sem, melyben a kávéházak terápiás térként való megközelítésében gondolkodunk.

A kávéház mint „terápiás tér”

„Mert abban a magányban, amelyben én élek, nem lehet mással
foglalkozni,
mint a halállal. S ha ide belépek közétek, akkor azt gondolom:
Lám, ha ti ebben a fényben ennyire derűsek tudtok lenni,
és még nevetni is tudtok, akkor talán mégsem kell annyira félni tőle.”
(Füst Milán)

„Mondd, kissé mártottál-e már/hófehér cukrot barna lébe, / egy feketekávés pohár / keserű, nyirkos éjjelébe? / S figyelted-e: a sűrű lé / mily biztosan, mily sunyi-resten / szivárogo, kúszik fölfelé / a kristálytisza kockatestben?” Dsida Jenő versében a kávé feketesége a halált jeleníti meg, mely a fehér és édes életet támadja meg, s kúszik, ivódik befelé. Élet és halál szimbólumainak megjelenítése a kávéházi asztalnál, vagy egy kávéscsészénél. A kávé itt a halál szimbóluma, de minden, ami körülötte van, nemcsak a cukor és a tej vakító fehérségével – azaz ellentétével –, de a korabeli berendezés, a fényűzés, a meleg, a fény és világosság az élet napos oldalát, magát az életet hirdeti. Ebben a környezetben, ilyen körítéssel, a keserű, sötét fekete is megédesedhet, a halál, a szorongás is elfogadhatóvá válhat, és gyakran válik is. Sőt, befogadhatóvá és elviselhetővé. Ahogy Füst Milán (1956, 137.) is írja a fenti sorokban. Vagyis a korabeli kávéház jó „terapeutaként” is funkcionált, mert képes volt a hozzá betérő vendégek feszültségeit magába fogadni, elnyelni. Miként Bion (1959) szerint az, hogy az anya képes kisbabája megnyugtatóására, nem más, mint feszültségei magába fogadásának, elnyelésének a képessége olyan módon, hogy a baba úgy tudja anyját internalizálni, mint valakit, aki képes az ő szorongásait elviselni. Ahogy az anya

---

²⁰ Igaz, nem akármelyik kávéházban és nem is a nap bármely szakában jelenhettek meg.

is nemcsak *visszatükrözi* gyermekének, hogy érti, érzi milyen az érzelmi állapota, hanem azt is jelzi, hogy *képes azok kezelésére* (Fonagy és Target, 2005). Ugyanígy a kávéházak a szó szoros értelmében is visszatükröztek, hiszen falaik tele voltak aggatva hatalmasabbnál hatalmasabb tükörrel, de a személyzet bánásmódja, gyakran személyes törődése a vendég ilyen vagy olyan típusú jóllétével, a problémák – legalább e falakon belüli – kezeléséről szólt. Tehát a Bion-féle *konténer funkcióhoz* hasonlatos volt a kávéházak működése. S ahogy az anyák átéltek és elviselhetővé alakítják a baba feszültségteli érzéseit, úgy alakítják át – legalább az ott tartózkodás óráira – a kávéházak is a vendégek szintű feszültséggel teli érzéseit. Pazar márványtermei, cirádás, díszes bútorai, a fény, a meleg, a bőséges érdekesebbnél érdekesebb (és amúgy igen nehezen hozzáférhető) olvasnivaló, a társaság, vagy ha kellett a munkaasztal vagy csendes, magányos menedéket adó asztalai gyógyírként szolgáltak a sötét, hűvös, szűkös vagy barátságtalan, otthontalan fészekből jövő embernek. E funkció működéséhez az anya fizikai elérhetősége, állandó jelenléte lényegbevágóan fontos a kisbaba számára. Az állandó jelenlétre, a folyamatos elérhetőségre a kávéházban is nagyon adtak, hiszen hosszú nyitva tartással működtek, sőt némelyik éjjel-nappal nyitva tartott, hogy vendégei bármikor elérhessék.

A kávéházban lehetőség nyílt arra is, hogy az ember kielégítthesse a – Freud által is leírt – nézelődésre és a mutogatásra irányuló (részlet)ösztönét. Feltűnés nélkül szabadon vizsgálhatta a kávéház látogatója az ottani vendégekört vagy az utcai járókelőket, miközben ő maga is nézelődés, vizslatás tárgyává változott. A nézelődési élvezet Hermann (1943) szerint a keresés ösztönéből táplálkozik, melyet Freud tárgyra irányított részletösztönökként, ellentétpárként írt le.

Arra az időre, amit ott töltött az ember, még azt is elhitette vele, hogy ez a valóság: ahogy Fenyő (1935) is írja *Őszi Kávéház* című versében: „nem téveszme-é, hívságos bolyongás / amit az életben teszek, minden más?” A kávéház elhitette, amit el akartak hinni. Látogatóit az örömelv vezérelte. A realitás(elv) fenyegető szele olykor-olykor meglibbentette a vendégeket körbeölelő füstfelleg-fátylat, de vigyáztak, ne hatolhasson nagyon mélyre az énvédő búrának is tökéletes, mindent elfedő és elködösítő gomolygó cigarettafüst alá.²¹ Az örömelv, a gyors kielégülés irányította ott az embert, jól érezni magát, jól élni, jól inni, jóllakni és jól lakni, ha csak ideiglenesen is.

Winnicott (1971) szerint a gyermek az anya-csecsemő egységből bontakozik ki, s

---

²¹ A dohányfüstről ebben a megközelítésben lásd bővebben Varga és Dúll (2001).

ennek az egységnek a három működése facilitálja az egészséges fejlődést: a tartás, azaz a *holding* az *integrációt*, a megfelelő bánásmód, azaz a *handling* a *perszonalizáció* kialakulását segíti, illetve a *tárgyhoz kapcsoltság* a *tárgynyújtás* révén alakulhat ki. A kávéházak is megtartották vendégeiket, hiszen hosszasan marasztaló környezetet biztosítottak a hozzá betérőknek, integráltak különböző, a külvilágban mindenképpen ellentétesnek mondott értékeket és törekvéseket, de integrálták az amúgy különböző összetételű vendégkört is. A személyre szabott bánásmód, mely a már néhányadik alkalommal betérő vendégnek is kijárt, illetve a perszonalizációs lehetőségek (pl. állandó törzsasztal fenntartása, saját könyvek, orvosságok esetleg házikabát ott tartása²²) erőteljesen hozzájárultak a pozitív helyidentitás, a helykötődés kialakulásához.

Winnicottnál maradván a kávéház olyan is lehetett, mint az *átmeneti tér*. Átmeneti térre szükség van, hiszen „a valóság elfogadása sohasem egyszerű, s a belső és külső valóság összekapcsolásának terhe mindenki vállán ott nyugszik” (Winnicott, 1999.13). Ennek a feszültségnek az oldásában segíthet a köztes élmény-tér. „A realitás-érzék kifejlődése során az ember kénytelen feladni az illúziókat, de mindenki megőriz olyan köztes, potenciális térben játszódó folyamatokat, tárgyakat, melyek átalakítva folytatják a tranzicionális folyamatokat” (uő, 1998, 209). A potenciális tér terminussal Winnicott egy olyan közbülső térre utalt, mely a fantázia és a realitás között helyezkedik el. Speciális formája a játékba belefeledkező kisgyermek játékterének, az átmeneti tárgy és jelenségek köre, a pszichoterápiás tér.

Habár a potenciális tér az anya és a gyerek közötti fizikai és mentális térben alakul ki, a későbbiekben azonban normál fejlődés esetén lehetősége lesz rá, hogy kifejlessze saját képességét a potenciális terek létrehozására, pl. a játszásnak és a kulturális élménynek, s a kreativitásnak a helye egyaránt az egyén és a környezet (tárgy) közötti potenciális tér (uő, 1999). Ezt nyújthatják, pl. a művészetek, a kultúra, a játék vagy a vallás”, s ezt adhatta egykor a kávéházi tér is, ahol a hangsúly az élményen van. Köztes tér volt a kávéház több tekintetben is, nemcsak azért mert egyszerre kint is volt és bent is (a szavak objektív, valóságos, fizikai és képletes értelmében egyaránt), nyilvános volt és privát is, de valahol félúton helyezkedett el álom és valóság, reális és irreális közt. Megadta látogatóinak azt az illúziót, hogy a külső tárgy, azaz a kávéház minden „kellékével” együtt „egybeesik az egyén saját belső teremtő impulzusaival”.

---

²² Lásd bővebben Varga és Düll (2001).

Az anyára, illetve a terápiás térre adott magyarázatok, asszociációk nem különíthetők el, általában bármelyik szimbólumnál helyénvaló az említése. Ez azért sem csoda, mert Winnicottnak a fejlődéssel kapcsolatos gondolatait szorosan követték a pszichopatológiáról alkotott nézetei, így írásaiban a „páciens” és „kisbaba” szavak szinte felcserélhetők. Márpedig mivel, mint Winnicottól tudjuk, nincs csecsemő anya nélkül, s páciens sem terapeuta nélkül, így az anya, illetve terapeuta kifejezések is felcserélhetők lehetnek az esetek nagy részében.

Kávéház és művészet szoros összekapcsolódása talán éppen a képzeletnek, mint közös pontnak is köszönhető. Amit a művészet tartalmáról és szerepéről Freudtól tudunk, igen erőteljes hasonlóságot mutat a kávéházakkal, hiszen közös bennük a képzelet jelentősége. „Felismertük, hogy a képzelet világa védőhely, mely arra való, hogy enyhítse a fájdalmasan érzett átmenetet az örömelvtől a realitáselvhez, hogy pótlást nyújtson az ösztönkielégülés számára, melyről a való életben le kellett mondania” (Freud, 1993, idézi Hárs, 2005, 146).

A századfordulón megszületett művészi és szellemi modernizmus Bécsben és Budapesten egyaránt elképzelhetetlen lett volna a kávéházak nélkül. Mindkettő képzelt világ menedék, mely az ember életének egyes perceit, óráit megszépíteni hivatott.

Az előbbieken bemutatott privát szféra hatásköre alá tartozó jelképek után most annak bemutatása következik, hogy mit jelenthetett a kávéház, ha a nyilvánosság fogalomkörén belül gondolkodunk róla.

A társasági élet színtere

„Társaságom kávéházban van. Ismerek ott ügynököt és bárót.

Ott olvasom én a Napot. S feleségem a Magyar Figarót...”

(Szép Ernő)

Az otthonosság mellett legalább olyan fontos attribútuma a kávéházaknak, hogy társalgási színhely is, egy igen fontos helyszíne a közösségi-társasági létnek. A kor híres kávéházi alakja és szépírója, Krúdy Gyula számára is az egyik legfontosabb kávéházhoz kötődő fogalom ez volt, hiszen *Álmoskönyvében* (1983) a társaságot és a

pletykát asszociálta a kávéhoz.²³

A kávé és a hozzá kapcsolódó kifejezések (kávéház, kávészünet, Café stb.) ma is hasonló tartalommal bírnak, gondoljunk csak a világháló beszélgetős oldalaira, melyek tömegesen nevezik magukat Chat-Cafénak, vagy akár egyéb információs, kommunikációs, szolgáltató oldalaira, melyek tucatjával ugyancsak Caféknak hívják magukat.

Noha szolgáltatásaik körébe a kávé maga nem tartozik bele, de nem titkolt céljuk a társalgás (gyakran online) lehetővé tétele, (virtuális vagy valós) társaságok létrehozása, vagy egyszerűen csak némi interaktivitásra serkentés. Sőt, még Orwell (1949) 1984 című művében is van lehetőség arra, hogy ebéd után leüljenek egy sakktábla mellé, s egy kávé felhajtva társaságban megvitassák egymás lépéseit (Molnár, 2000). Tehát a kávéhoz, kávézáshoz, kávéházhoz elválaszthatatlanul hozzátartozik ez a kommunikációs/társasági jelentésréteg. Mindez nem véletlen, hiszen az egykori pesti kávéházakban bárki beszélgetést kezdeményezhetett a szomszédjával: a törzsvendégek, a nagyvárosi magánytól szenvedők, a frissen Budapestre került vidékiek. S nem csupán az volt a vonzó, hogy társalognak, hanem a közeg, a körülmények, melyek közt ezt tehetette. A káprázatos gazdagság keveredett a hétköznapi élettel, hiszen szinte bárki számára elérhető volt (Saly, 2003). A demokratikus állam valóságos megtestesítője volt, mely a szabadságot s az abszolút egyenlőséget biztosította vendégeinek. Ajtjuk egyaránt nyitva állt mindenki előtt, használatukat nem korlátozta semmilyen privilégium (Droste, 1986, 2011; Heise, 1987). Hagyományos városi típusú környezet volt a kávéház, egy olyan találkozópontra, ahol különféle emberek találkozhattak egymással, mint egy tradicionális városi utcán, s lehetőség volt különböző életmódok és informális nyilvános kapcsolatok természetes összefonódására (Lukovich, 1997). Ahogy a hagyományos típusú városi utcára, úgy az egykori kávéházra is, mint a társadalmi méretű újraintegrálódás egyik eszközére tekinthetünk.

Összegzés

Ha az előbbieken bemutatott szimbólumokat áttekintjük, szembeűnő, hogy az

---

²³ ... és a kávéscsészéhez.

egykori kávéház, mint otthon, anya és terápiás tér, tulajdonképpen hasonlóról szól, egyfelé tart. Mindhárom női szimbólum, a nőiség, az anyaság mindegyikre erőteljesen rányomja bélyegét. Ebből kifolyólag igen hasonlatosak is egymáshoz, bár a többlet, mellyel mindegyik rendelkezik a másik fölött, szükségszerűvé és indokoltá teszi a valamennyi létét. Az otthonunk szimbolikus anya, a jó terapeuta jó anyaként funkcionál, a terápiás tér jelleg pedig visszavezet az otthonossághoz, hiszen az otthoni lakókörnyezet gyógyító, regeneráló, tünetcsökkentő szereppel is rendelkezhet, mert pl. a fájdalmak otthon elviselhetőbbek, mint a munkahelyen (Dúll, 1995).

Mindennek az egybefonódásnak különös ízt ad, hogy Budapest a korabeli szépirodalomban, a híres kávéházi bohém, Krúdy Gyula tollában nővárosként említődik (Kelemen, 2004), de Kőrösi Zoltán (2004)²⁴ ugyancsak nőnemű városnak aposztrofálja. Azonban tegyük hozzá gyorsan: ebben a nővárosban ez a jellegzetesen női szimbólumokkal felruházható tér tipikusan férfiszíntér. Még ha nők is megvethették ott a lábukat, akkor is elsősorban a férfi tere maradt, a nők ritkán, illetve időben később váltak egyenrangúakká, habár ők is jártak kezdettől fogva kávéházakba, de nem akármelyikbe, és főként nem egyedül (Varga, 1996). Ám a Monarchia kávéháza nem csupán női attribútumokkal felruházható jelenség, hiszen a társaság, a kapcsolatok kötése és ápolása, a külvilág eseményei, hírei iránt való nyitottság, kultúrhely, közéleti fórum, agóra – szerepe révén maszkulin jegyekkel is rendelkező intézmény volt. Más megfogalmazásban olyan tér, mely egyszerre zárt (anyai, női) és nyitott (férfi), mely tartalmazza és ötvözi mind az anyai (otthon, anya, terápiás tér), mind az apai, azaz a külvilág (társaság) elemeket, ezáltal egy olyan belső, biztonságos potenciális teret képez, mely az anya iránti vágyakozást és a tőle való távolság iránti igényt is magába foglalja, s egyfajta szülői szintézist is eredményez. Átmeneti tér tehát, mely tartalmazza az otthontól távoli otthont, megadja a jövés-menés szabadságát, vagy akár a játékteret (Bergman, 2004, 235).

David Sibley brit geográfus (Sibley, 2004) emeli ki Homi Bhabha (1994) kutatásaiból, hogy minden kulturális megnyilvánulás és rendszer alapvetően ellentmondásos és ambivalens. A bináris felosztások mélyen belevésődtek a társadalmi térbe a nyugati társadalmakban, részben az arisztotelészi filozófia termékeként, részben a nyugati szelf felépülése szempontjából is alapvető a létük, hiszen az egészséges személyiségfejlődés alapja is az ellentétes tendenciák integrációjának eredménye. Így nem csoda, hogy a századfordulós kávéházak, mint afféle „elég jó

---

²⁴ Noha Krúdytól nem függetlenül teszi ezt.

környezetek” esetében is ez a jelenség figyelhető meg, amint a fenti leírások is mutatják.

E sokszínűség, az egymással szintézisbe rendeződő ellentétek s ezek dinamizmusa lehetett a korabeli kávéházak egyik fontos vonzereje, így hát tartalmazhatott egymásnak (elviékben) ellentmondó tartalmakat, dicsőített és megvetett jelentésrétegeket egyaránt. Mint afféle „jó környezet”, mely rugalmas, minden és semmi lehet, projektív felület, melyre a látogató érzelmei festenek mintát, tartalmat.

Felhasznált irodalom:

Altenberg, P. (1918). *Vita ipsa*. Berlin: Fischer. 186.

Bálint M. (1959). *A borzongások és regressziók világa*. Budapest: Animula, 1997.

Baudrillard, J. (1984). *A tárgyak rendszere*. Budapest: Gondolat, 1987.

Belk, R. W. (1992). Attachment to possessions. In: I. Altman, S. M. Low (szerk.): *Place Attachment* (37-61). New York: Plenum Press.

Bergman, A. (2004). Az anyaöltől a külvilágig: A tér használata a szeparációs-individuációs fázisban. In: Péley B. (szerk.): *Winnicott: A kapcsolatban bontakozó lélek. Válogatott tanulmányok* (222-236). Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.

Bettelheim, B. (1979). A lelki egészség és a várostervezés. In: Uő: *A végső határ* (141-168). Budapest: Európa Könyvkiadó, 1988.

Bion, W. R. (1959). Attacks in linking. *International Journal of Psychoanalysis*, 40: 308-315.

Bigne, J. E. – Andreu, L. – Gnoth, J. (2004). The theme park experience: An analysis of pleasure, arousal and satisfaction, *Tourism Management*, 26(6): 833-844.

Bollas C. (1993). The aesthetic moment and the search for transformation. In: Rudnytsky P.L. (szerk.): *Transitional objects and potential spaces. Literary uses of Winnicott*. New York: Columbia University Press.

Bollas, C. (1998). Építészet és tudattalan. *Thalassa*, 15(1): 5-32. 2004.

Bowlby, J. (1969). *Attachment and Loss*. New York: Basic Books.

- Brown, T. C. – Peterson, G. L. – Brodersen, R. M. – Ford, V. – Bell, P. A.** (2005). The judged seriousness of an environmental loss is a matter of what caused it. *Journal of Environmental Psychology*, 25. 13-21.
- Canter, D.** (1977). *The Psychology of Place*. London: Architectural Press.
- Cooper, C.** (1972). The house as a symbol of self. In: Lang, J., Burnett, C., Moleski, W., Vachon, D. (szerk.): *Designing for Human Behavior: Architecture and the Behavioral Sciences* (130-146). Dowden, Stroudsburg: Hutchinson and Ross, PA.
- Csizmady A.** (2008). *A lakóteleptől a lakóparkig*. Budapest: Új Mandátum.
- Csíkszentmihályi M.** (2008). *Kreativitás*. Budapest: Akadémiai.
- Csíkszentmihályi, M. – Halton, E.** (2011). *Tárgyaink tükrében. Az vagy, amit használsz*, Budapest: Libri.
- Droste, W.** (1996). Kávéház az Osztrák-Magyar Monarchiában. *Budapesti Negyed*, 12-13(2-3): 11-26.
- Droste, W.** (2011). Kávéház az Osztrák-Magyar Monarchiában. Létező, mert történelmileg megvalósult utópia. In: Török Dalma (szerk.): *Bécs – álmok köntöse. Magyar írók Bécs-élménye 1873-1936* (172-178). Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2011.
- Dúll A.** (1995). Az otthon környezetpszichológiai aspektusai. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 35(5-6): 345-377.
- Dúll A.** (1996). A helyidentitásról. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 36(4-6): 363-390.
- Dúll A.** (1998). *Hétköznapi otthoni rutinok környezetpszichológiai vizsgálata*. PhD-értekezés. Budapest: ELTE.
- Dúll A.** (2002). Ember és környezet affektív kapcsolata: a helykötődés. *Alkalmazott Pszichológia*, (4)2: 49-65.
- Dúll A.** (2003). A tárgyi környezet pszichológiája – a pszichológia új tárgya. In: Kapitány Á.- Kapitány G. (szerk.), *Tárgyak és társadalom II. Kapcsolatok: a tér, a tárgy és a képi kultúra összefüggései* (6-32). Budapest: Magyar Iparművészeti Egyetem.
- Dúll A.** (2009). *A környezetpszichológia alapkérdései*. Budapest: Budapest: L'Harmattan.

- Dúll A.** (2014a). A város a környezetpszichológiában. In: Dúll A., Izsák É. (szerk.): *Tér–rétegek. Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól* (159-184). Budapest: L'Harmattan.
- Dúll A.** (2014b). A környezeti kommunikáció vázlata. In: Szász A., Kirzsa F. (szerk.): *A kultúra rejtelvei* (162-173). Budapest: MAKAT.
- Dúll A.** (2015a). Az identitás környezetpszichológiai értelmezése: helyezés, helykötődés és helyidentitás. In Bodor P. (szerk.): *Emlékezés, identitás, diszkurzus* (79-99). Budapest: L'Harmattan.
- Dúll A.** (2015b). Amikor messze van az „odakinn” az „idebenn”-től. A helyváltoztatás és az identitás összefüggései. In: Keszei A., Bögre Zs. (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest: L'Harmattan.
- Dúll A.** (2017). Épített környezet és pszichológia. A lokalitásélmény környezetpszichológiai vizsgálatai. Budapest: MTA doktori értekezés.
- Dúll A. – Demetrovics Zs.** (2009). A bevásárlóközpontok környezetpszichológiai ambivalenciái. *Korunk*, 3: 39-46.
- Dúll A. – Demetrovics Zs. – Paksi B. – Felvinczi K. – Buda B.** (2006). A bevásárlóközpontok, mint a csellengés helyei: a „hely–fogyasztás” kontextuális elemzése. In: Dúll, A., Szokolszky Á. (szerk.): *Környezet–pszichológia* (107-132). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dúll A. – Paksi B. – Demetrovics Zs.** (2009). A helyfogyasztás színterei: bevásárlóközpontok pszichológiai elemzése. In: Demetrovics Zs., Paksi B., Dúll A. (szerk.): *Pláza, ifjúság, életmód. Egészséglélektani vizsgálatok a fiatalok körében* (19-72). Budapest: L'Harmattan.
- Erős F.** (2004). Előszó. *Thalassa*, 15(1): 3-4.
- Faragó K.** (2005). *Kultúrák és narratívák*. Újvidék: Fórum.
- Fenyő L.** (1934): *Őszi kávéház*. *Nyugat*, 22. Letöltés helye: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00586/18329.htm>
- Fonagy, P. – Target, P.** (2005). *Pszichoanalitikus elméletek a fejlődési pszichopatológia tükrében*. Budapest: Gondolat.
- Fónagy I.** (1963): Érzelmek kifejező mozgása a gége szintjén. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 20: 206-216.

- Forgács A.** (1991). *Az étel, az evés és a testméretek pszichoarchaikus jelentésrétegei*. Budapest: Pszichoszomatikus füzetek, 25.
- Forgács A. – Túry F. – Németh M.** (1996). A megevett hatalom. *Thalassa*, 3:83-92.
- Forgács A. – Németh M.** (1996). Az étel, az evés és a testméretek szimbolikája. „Étterem az egész világ”. *Psychiatria Hungarica*, 6: 665-670.
- Frazer, J. G.** (1965). *Az aranyág*. Budapest: Osiris, 1998.
- Freud, S.** (1900). *Álomfejtés*. Budapest: Helikon, 1985.
- Freud, S.** (1905). A vicc és viszonya a tudattalanhoz. In: Uő: *Esszék*. Budapest: Gondolat, 1982.
- Fried, M.** (1963). Grieving for a lost home. In: L. J. Duhl (szerk.): *The Urban Condition* (151-171). New York: Basic Books.
- Fried, M.** (2000). Continuities and discontinuities of place. *Journal of Environmental Psychology*, 20: 193-205.
- Füst M.** (1921). Utóhang az öngyilkosság kérdéséhez. *Nyugat*, 9. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>
- Füst M.** (1926). A házasság „válsága”. *Nyugat*, 10. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>
- Füst M.** (1956). A pszicho – analízis hatása írókra és irodalomra (621-623). In: Uő: *Emlékezések és tanulmányok*. Budapest: Magvető,
- Gábor A.** (1958). *Pesti sirámok*. Budapest: Szépirodalmi.
- George, C. – Kaplan, N. – Main, M.** (1984). *Adult Attachment Interview Protocol*. Unpublished manuscript, University of California at Berkeley.
- Gross, J. J.** (1998). The Emerging Field of Emotion Regulation: An integrative Review. *Review of General Psychology*, 2: 271-299.
- Gulwadi, G. B.** (2006). Seeking restorative experiences. Elementary school teachers' choices for places that enable coping stress. *Environment and Behavior*, 38(4): 503-520.
- Gundel K. – Harmath J.** (1979). *A vendéglátás emlékei*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
- Gyáni G.** (1990). A városi mikroterek társadalomtörténete, *Tér és Társadalom*, 4(1): 1-

13.

- Gyáni G.** (1996). A kávéházba járó polgár. *Budapesti Negyed*, 12-13(2-3): 57-68.
- Gyáni G.** (1997). Polgári otthon és enteriőr Budapesten. In: Kövér Gy. (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete I., 2. kötet* (153-177). Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Hanák P.** (1984). Polgárosodás és urbanizáció. *Történelmi Szemle*, 1-2: 123-144.
- Hanák P.** (1986). A Kert és a Műhely. *Újhold – Évkönyv*, 1: 213-250.
- Hanák P.** (1997). A polgári lakáskultúra a szakaszai a XIX. században, 1815-1914, In: Kövér György (szerk.), *Magyarország társadalomtörténete I., 2.* (85-103). Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Havas P.** (2002). Budapesti kávéháznevek funkcionális-szemantikai vizsgálata a XIX-XX. század fordulójától az első világháborúig. *Névtani Értesítő*, 24:15-41.
- Hammitt, W. E.** (2000). The relation between being away and privacy in urban forest recreation environments. *Environment and Behavior*, 32.
- Hámori E.** (2015). *A kötődésemélet perspektívái. A klasszikusoktól napjainkig.* Budapest: Animula.
- Hárs Gy. P.** (2005). *Pszicho Ana Logosz.* Budapest: Dialóg Campus.
- Hárs Gy. P.** (2008). Pszichoanalízis a Nyugatban. *Múlt és Jövő*, (19)4: 47-70.
- Hárs Gy. P.** (szerk.) (2013). *Karinthy Frigyes: „Új lélektan”. Pszichoanalitikus írások.* Budapest: Múlt és Jövő Kiadó.
- Heise, U.** (1987). *Kaffee und Kaffeehaus. Eine Kulturgeschichte.* Leipzig: Olms
- Hermann I.** (1943). *Az ember ősi ösztönei.* Budapest: Magvető, 1984.
- Hoppál M. – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám Gy.** (1990). *Jelképtár.* Budapest: Helikon.
- Jung, C. G.** (1957). *Emlékek, álmok, gondolatok.* Budapest: Európa, 1987.
- Kaplan, R. – Kaplan, S.** (1989). *The experience of nature. A psychological perspective.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Kelemen Z.** (2004). A befejezhetetlen remekmű. *Thalassa*, 15(1): 80-107.
- Kernberg, O. F.** (1990). *Borderline személyiség szerveződés és patológiás narcizmus.*

Budapest: Az Autizmus Alapítvány Kapocs Kiadója.

- Khan, M. – Davis, J. A. – Davis, M. E. V.** (1974). The beginning and fruition of szelf. An essay on D. W. Winnicott. In: Davis J. A. Dutting J. (szerk.): *The Scientific Foundations of Pediatrics* (274-289). London: Heinemann Medical Books.
- Kóbor T.** (1999). Budapest a kávéházban. *Budapesti Negyed*, 1:52-87.
- Korpela, K.** (2003). Negative mood and adult place preference. *Environment and Behavior*, 35(3): 331-346.
- Korpela, K. – Hartig, T. – Kaiser, F. G. – Fuhrer, U.** (2001). Restorative experience and self-regulation in favorite places. *Environment and Behavior*, 33: 4. 572-589.
- Korpela, K. M. – Ylén, M.** (2007). Perceived health is associated with visiting natural favorite places in the vicinity. *Health & Place*, 13: 138–151.
- Kosztolányi D.** (1914). Budapest, a kávéváros. *Budapesti Negyed*, 1996, 12-13(2-3).
- Kőrösi Z.** (2004). *Budapest, nőváros*. Budapest: Pesti Kalligram Kft.
- Krúdy Gy.** (1983). *Álmoskönyv. Tenyérjósítások könyve*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Láng A.** (2009). Érzelemszabályozás és kötődés összefüggései normatív mintában. *Alkalmazott Pszichológia*, 11(3-4): 5-17.
- Locasso, R. M.** (1992). The influence of a beautiful versus ugly room on ratings of photographs of human faces: A replication of Maslow and Mintz. In J. L. Nasar (szerk.): *Environmental Aesthetics. Theory, Research and Applications* (134-143). Cambridge: Cambridge University Press.
- Low, S. M. – Altman, I.** (1992). Place attachment: A conceptual inquiry. In: I. Altman, S. M. Low (szerk.): *Place attachment* (1-12). New York: Plenum Press.
- Lukovich T.** (1997). A posztmodern kor városépítészetének kihívásai, Budapest: Pallas Stúdió.
- Lust I.** (1999). Vágy és hatalom. A pszichoanalitikus kultúrakritika szükségességéről. *Thalassa*, 10(2-3): 7-44.
- Magyari I.** (2001). „Kávéház mindenütt”. *Európai Utas*, 42.
- Mahler, M. S. – Pine, F.- Bergman, A.** (1975). *The Psychological Birth of the*

Human Infant. New York: Basic Books.

- Manzo, L. C.** (2003). Beyond house and haven: Toward a revisioning of emotional relationships with places. *Journal of Environmental Psychology*, 23(1): 47-61.
- Molnár, T.** (2000). Lesz-e kávéházi reneszánsz? *Élet és Irodalom*, jan. 11.
- Németh M.** (1995). A ház szimbólum archaikus jelentésrétegei egyéni imaginációk tükrében. In: *Művészetek – Szimbólumok – Terápiák*. Pszichológosz.
- Nemes L.** (1998). A vicc- és viszonya a viccelőhöz. In: *Uő: Alkotó és alkotás* (152-155). Budapest: Animula.
- Orwell, G.** (2005). *1984*. Budapest: Európa.
- Papp O.** (2005). A befogadási tér változásai József Attila „Füst” című versének értelmezése során. *Thalassa*, 16(2-3): 81-106.
- Pastalan, L. A.** (1970). Privacy as an expression of human territoriality. In: Pastalan, L., A.- Parson, D.H.(szerk.): *Spatial Behavior of Older People*. Ann Arbor: University of Michigan.
- Proshansky, H. M.** (1978). The city and self-identity. *Environment and Behavior*, 10: 147-169.
- Proshansky, H. M. – Fabian, A. K. – Kaminoff, R.** (1983). Place-identityPhysical world socialization of the self. *Journal of Environmental Psychology*, 3: 67-83.
- Riley, R. B.** (1992). Attachment to the ordinary landscape. In: Altman, I., Low, S. M. (szerk.): *Place Attachment* (13-37). New York: Plenum Press.
- Russell, J. A. – Snodgrass, J.** (1987). Emotion and the environment. In: D. Stokols, I. Altman (szerk.): *Handbook of Environmental Psychology* (Vol. 1., 245-281). New York: Wiley.
- Sadalla, E. K. – Vershure, B. – Burroughs, J.** (1987). Identity symbolism in housing. *Environment and Behavior*, 19(5): 569-587.
- Sallay V.** (2008). Az önmagunkra találás helyei: környezeti önszabályozás elmélet és kutatás tükrében. *Alkalmazott Pszichológia*, X., 3-4:145-161.
- Sallay V.** (2014). Környezeti-érzelmi önszabályozási folyamatok a családi otthon terében. *PhD-értékezés* (témavezető: Dúll A.). Budapest: ELTE Pszichológiai Doktori Iskola.

- Saly N.** (2003). Képmás, más kép, másképp a kávéházzól, *Korunk*, 5.
- Saly N.** (2005). *Törzskávéházamból zenés kávéházba. Séta a budapesti körutakon.* Budapest: Osiris.
- Sáfrán Zs.** (1996). Lélekkapu: a megnyíló és bezáruló száj szimbolikája. *Psychiatria Hungarica*, 6: 649-656.
- Sánta G.** (1996). Vigasztal, ápol és eltakar. *Budapesti Negyed*, 12-13(2-3): 27-56.
- Sibley, D.** (2004). A bináris város. *Thalassa*, 15(1): 33-51.
- Silbereisen, R. K. – Noack, P. – Eyferth, K.** (1986). Place for development: Adolescents, leisure settings, and developmental tasks. In: R. K. Silbereisen, K. Eyferth, G. Rudinger (szerk.): *Development as Action in Context: Problem Behavior and Normal Youth Development* (87–107). Berlin: Springer-Verlag.
- Szabó M.** (2005). *Für Elise.* Budapest: Európa.
- Szokolszky Á.** (2004). A tárgy, mint cselekvési lehetőség: a tárgyi „mintha” játék tanulságai. In Á. Kapitány, & G. Kapitány (szerk.): *Termékszemantika* (78-87). Budapest: Magyar Iparművészeti Egyetem.
- Szokolszky Á. – Dúll, A.** (2006). Környezet-pszichológia. Egy ökológiai rendszerszemléletű szintézis körvonala. In: Dúll A., Szokolszky Á. (szerk.): *Környezet–Pszichológia* (9-34). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Túry F. – Dúll A. – Wildmann M. – László Zs.** (2006). Családlátogatás az evészavarban szenvedőknél – környezetpszichológiai megfontolások. In: Dúll A., Szokolszky Á. (szerk.): *Környezet–Pszichológia* (53-66). Budapest: Akadémiai.
- Vajda B.** (2005). *Sigmund Freud és a XX. század eleji magyar irodalom. Tanulmányok magyar írók és a freudi pszichoanalízis kapcsolatáról.* Pozsony: AB-ART Könyvkiadó.
- Valachi A.** (2008). A pszichoanalízis és a magyar irodalom. In: Erős F., Lénárd K., Bókay A. (szerk.): *Typus Budapestiensis. Tanulmányok a pszichoanalízis budapesti iskolájának történetéről és hatásáról* (213-260). Budapest: Thalassa Alapítvány.
- Varga É.** (1996). Hölgyközönség a pesti kávéházakban. *Budapesti Negyed*, (12-13), 2-3: 69-93.
- Varga V.** (2000). „Kávéház te vagy a hazám, s immár egyetlen otthonom”. A

századfordulós Budapest kávéházi környezetpszichológiai megközelítésben. Szakdolgozat. Debreceni Egyetem, Debrecen.

Varga V. – Dúll A. (2001). „Kávéház te vagy a hazám, s immár egyetlen otthonom”. A századforduló budapesti kávéházainak környezetpszichológiai elemzése. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 56(4): 557-592.

Willems, E. P. – Campbell, D. E. (1976). One path through the cafeteria. *Environment and Behavior*, 8: 125-140.

Winnicott, D. W. (1958). Az egyedüllét képessége, In: Péley B. (szerk.): *A kapcsolatban bontakozó lélek* (114-119). Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2004.

Winnicott, D. W. (1960). A szülő-gyerek kapcsolat elmélete. (Ford: Winkler Edit), kézirat

Winnicott, D. W. (1963). A függőségtől a függetlenség felé az egyéni fejlődés során. In: Péley B. (szerk.): *A kapcsolatban bontakozó lélek* (133-140). Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2004.

Winnicott, D. W. (1971). Játék: elméleti tézis. In: Bókay A., Erős F. (szerk.): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*. Budapest: Filum, 1998.

Winnicott, D. W. (1971). *Játszás és valóság*. Budapest: Animula Kiadó, 1999.

Zeke Gy. (2003). A fővárosok kávéházi kultúrája a fénykor évtizedeiben (1880-1914). *Korunk*, 5. <http://www.korunk.org/?q=node/7210>, letöltve: 2016. szeptember 13.

Zsolt B. (1937). Négyszáz éves kapucíner. In: Erki E.: *Kávéház-sírató* (5-7). Budapest: Officina, 1996.